

Nataša Vujisić Živković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu

UDK 371.13(497.1)“1778/1941“

Primljeno: 22. 4. 2013.

Prihvaćeno: 9. 12. 2013.

Pregledni članak

KARAKTER OBRAZOVANJA UČITELJA I UČITELJICA U SRBIJI 1778. – 1941. GODINE

Sažetak

U ovome smo se radu bavili organizacijom obrazovanja učitelja u Srbiji od 1778. do 1941. godine. Za prvi organizirani oblik obrazovanja srpskih učitelja uzimamo tzv. normalne tečajeve osnovane u Somboru 1778. (na teritoriju tadašnje Habsburške Monarhije), koji su već 1812. prerasli u učiteljsku školu. Na teritoriju Kneževine Srbije prva Muška učiteljska škola osnovana je tek 1871., a prva škola za obrazovanje učiteljica (Viša ženska škola) 1863. godine.

Promjene u obrazovanju učitelja možemo pratiti u nekoliko pravaca: 1) trajanje obrazovanja učitelja postupno se produživalo – od tromjesečnih tečajeva (1778.) do petogodišnjih škola (1929.), 2) programi su obogaćivani pedagoškom i psihološkom grupom predmeta, koji su dobivali sve veći fond nastavnih sati, 3) postupno se ujednačivalo obrazovanje učitelja i učiteljica – najprije imamo odvojene škole, a potom se otvaraju tzv. mješovite učiteljske škole; istodobno, program obrazovanja učitelja i učiteljica ujednačen je na prijelomu stoljeća, 4) razvoj obrazovanja učitelja išao je paralelno s razvojem pedagoške znanosti u Srbiji – profesori učiteljskih škola, školovani na europskim sveučilištima, dalje su razvijali autentičnu srpsku pedagošku znanost i istodobno generacije učitelja obrazovali u duhu za to vrijeme aktualnih koncepcija odgoja.

Ključne riječi: obrazovanje učitelja, povijest školstva, Srbija, 1778. – 1941. godine

1. Institucionalna organizacija obrazovanja srpskih učitelja u Vojvodini 1778. – 1912. godine

Srbi su u 18. stoljeću živjeli na prostoru dvaju carstava, Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva. U tom razdoblju srpsko stanovništvo koje se nalazilo pod turskom okupacijom nije imalo organizirano školstvo – obrazovanje se odvijalo pod

okriljem crkava i manastira. U Habsburškoj Monarhiji postupno se otvaraju “male slavenosrbske” (osnovne) škole u kojima se učila “naustnica” – slova s njihovim imenima, potom se prelazilo na čitanje crkvenih knjiga i crkveno pjevanje, a učenju računanja nije se pridavala velika važnost (Čurić, 1974, 102-103). Izborom Pavla Nenadovića za karlovačkoga mitropolita 1749. dolazi do prvih značajnijih promjena u organizaciji osnovnoga obrazovanja srpskoga življa. Nenadović osniva Školski fond, preko kojeg su dobrovoljnim priložima prikupljana sredstva za podizanje novih školskih zgrada, plaćanje učitelja i tiskanje udžbenika. Do novog zamaha u razvoju srpskih osnovnih škola dolazi terezijanskim reformama. *Školskim ustavom* iz 1776. regulirano je kako se trebaju urediti srpske škole, među ostalim: da je osnovna škola obvezna za svu djecu (obaju spolova) od šest do devet godina, da se u svakoj općini u kojoj postoji pravoslavna parohija osnuje i pravoslavna škola na narodnom jeziku, da se urede školske zgrade, da u osnovnim školama mogu raditi samo učitelji koji su prošli obuku za rad s djecom, da učitelja bira školska komisija, a ne Crkva, da se u osnovnoj školi uče čitanje, pisanje, računanje, crkveno pjevanje, katekizam...¹ Da bi se provele odredbe *Školskoga ustava*, postavljena su tri direktora pravoslavnih škola: Avram Mrazović za Pečujski okrug, Stefan Vujanovski za Zagrebački i Teodor Janković Mirijeovski za Velikovaradski okrug.

S reformama osnovnih škola započinje i rad na obrazovanju učitelja. Mirijeovski (1741. –1814.) obrazovao se iz političkih i ekonomskih znanosti u Beču, gdje je 1776./77. kod Johanna Ignaza von Felbigeru završio obuku o uređenju i metodama rada u tzv. trivijalnim (osnovnim) školama. Za organizaciju srpskih škola u Monarhiji najvažniji zadatak bio je školovanje kvalificiranih učitelja – 14. srpnja 1777. Mirijeovski započinje četveromjesečni tečaj za 17 učitelja, Srba i Rumunja, u Temišvaru (iste je tečajeve držao 1778. i 1779.) (Kostić, 1978, 18). Budući da je Mirijeovski učiteljske tečajeve organizirao u Temišvaru (Rumunjska), za prvi organizirani oblik obrazovanja srpskih učitelja u Srbiji uzimamo učiteljske tečajeve u Somboru kojima je rukovodio Mrazović od 1778. do 1811. godine. Mrazović (1756. – 1826.) studirao je pravo u Beču, a nakon što je završio Felbigerov tečaj za učitelje u Beču osnovao je u Somboru “normalni tečaj” za obrazovanje učitelja. Tako se ustalio izraz “norma” za prvi oblik institucionalne organizacije obrazovanja srpskih učitelja. Nastava je bila organizirana tijekom tri ljetna mjeseca, program je obuhvaćao predmete koji su predavani u osnovnoj školi, a od stručnih predmeta “nastavnu metodu”. Svaki je učitelj morao tijekom dvije godine odslušati “normalni tečaj”, nakon čega je polagao veoma strog ispit (Kostić, 1953, 26). “Nastavna metoda” predavala se po *Ručnoj knjizi* Mirijeovskog, koja je tiskana u Beču 1776. godine. Taj je udžbenik dijelom prijevod, a dijelom prerada Felbigerove *Metodike* (1775.), osobito u dijelu koji se odnosi na nastavu materinjeg jezika i vjeronauka. Riječ je o prvom udžbeniku iz pedagogije i didaktike na srpskom jeziku koji je bio osnovna literatura za školovanje srpskih učitelja. *Ručna knjiga* pisana je da se učitelji upoznaju s metodom tzv. zajedničke nastave – nastave u kojoj jedan učitelj istodobno radi s većim brojem učenika.

1 *Školski ustav*. U: Kirilović, 1929, 79-101.

Druga faza u razvoju profesionalnoga obrazovanja srpskih učitelja započinje 1812., kada je u Sentandreji otvorena Preparandija. Osnivanje Preparandije djelo je Uroša Stefana Nestorovića (1765. – 1825.), koji je 1. prosinca 1812. postavljen za njezina prvog direktora. Nestorović je završio pravo u Beču, 1810. imenovan je vrhovnim nadzornikom pravoslavnih škola u Monarhiji, a dvije godine poslije na njegov je prijedlog donesena odluka da se za srpske učitelje otvori škola u Sentandreji (Kostić, 1953, 35). Sentandrejska Preparandija bila je zamišljena kao škola koja bi trajala tri semestra (15 mjeseci), ali je 1814. produžena na dvije godine. Program obuke učitelja obuhvaćao je dominantno općeobrazovne predmete, a od stručnih predmeta “način obuke dece” (Kosanović, 2001, 174). Nestorović je uspio za nastavnike angažirati najspremnije Srbe toga doba: Platona Atanackovića (1788. – 1867.) – predavao je vjeronauk i crkveno pjevanje, Vasilija Bulića (1786. – 1840.) – predavao je matematiku i prirodne znanosti, Dimitrija Isailovića (1783. – 1853.) – predavao je pedagogiju i povijest, i druge. Naglasimo da je za učenike Preparandije Nestorović objavio udžbenik *Pedagogija i metodika*, što je prvi srpski udžbenik iz pedagogije i didaktike koji nije bio kompilatorskog karaktera i koji je za to vrijeme imao značajna obilježja originalnosti.

Preparandija je već školske godine 1815./16. zapala u krizu – imala je samo 14 učenika, od kojih samo četiri nova. Slabo zanimanje za Preparandiju bilo je uzrokovano udaljenošću škole i nereguliranim materijalnim položajem učenika. Rješenje problema nađeno je u preseljenju škole u Sombor, gdje počinje s radom 3. studenoga 1816. godine (Gavrilović, 1978, 57). Ali rad Preparandije u prvim desetljećima od njezina preseljenja u Sombor i dalje je opterećen problemom nedostatka učenika: u tom je razdoblju slabo zanimanje za Preparandiju bilo vezano za činjenicu da su svršeni preparandisti mogli raditi jedino kao učitelji, a svršeni bogoslovi mogli su raditi i kao svećenici i kao učitelji.

Prilike u školi značajno su se promijenile kada je 1853. za direktora škole postavljen Nikola Đ. Vukićević (1830. – 1911.). Vukićević je nakon završene gimnazije slušao filozofiju na Velikoj školi u Beogradu i na Sveučilištu u Pešti, a na položaju direktora Preparandije ostao je do 1904. godine. Predavao je pedagogiju pretežno religiozno-nacionalne orijentacije.² U tom je razdoblju velik doprinos unapređenju rada škole dao dr. Đorđe Natošević (1821. – 1887.), po obrazovanju liječnik (završio je Medicinski fakultet u Beču 1851.), koji je 1857. postavljen za vrhovnoga nadzornika svih pravoslavnih škola u Karlovačkoj mitropoliji. Godine 1858. Natošević je pokrenuo prvi srpski pedagoški časopis *Školski list*. Budući da su Vukićević i Natošević osigurali da učitelji dobivaju *Školski list* besplatno, to je značajno pomoglo unapređivanju njihova pedagoškoga obrazovanja (Selhar, 2010). Vukićević također 1862. uvodi prijamni ispit za upis u Preparandiju radi izbora što kvalitetnijih kandidata. Već nastavnim planom iz 1862. pedagoško obrazovanje učitelja obogaćeno je novim predmetima – učile su se opća pedagogija i didaktika, posebna pedagogija, povijest pedagogije, znanost o ustrojstvu osnovnih škola i praktična nastava (Makarić, 1978, 121). Taj trend uvođenja

2 Objavio je više priručnika i udžbenika za učitelje: *Ogledalo hrišćanske dobrodetelji* (1864.), *Članci o vaspitanju za roditelje* (1867.), *Uputstvo za predavanje bukvara u svezi s očiglednom nastavom* (1872.), *Otačastvenica* (udžbenik iz zemljopisa) (1873.), *Katehizis* (1880.) i druge (vidjeti u: Stepanović, 2009).

u program obuke učitelja stručnih, pedagoških disciplina, a potom i psiholoških, karakterističan je za cjelokupno sljedeće razdoblje.

Možemo reći da je pedagoška i metodička literatura za srpske učitelje u Habsburškoj Monarhiji sredinom 19. stoljeća dostigla vrhunac djelima dr. Natoševića. Njegove priručnike, *Kratko uputstvo za srbske narodne učitelje iz 1857.* i *Uputstvo za predavanje bukvarski nauka učiteljima narodnih učilišta u Austrijskom carstvu*, koje je izašlo 1858., koristili su i učitelji u Kneževini Srbiji. Natoševićeva metodička koncepcija značajan je korak k uobličavanju autentične srpske metodike, koju karakteriziraju: 1) razrađenost sadržaja – veći stupanj logičkoga organiziranja i strukturiranja sadržaja koji je podijeljen na manje tematske cjeline, pri čemu se izbor i način strukturiranja sadržaja uzima kao faktor koji određuje izbor metodičkoga postupka, 2) razrađenost principa zornosti – u duhu Pestalozzijeve pedagogije, princip zornosti ne shvaća se senzualistički, nego kao polazna točka k apstraktnom mišljenju, 3) preporučena uporaba nastavnih sredstava znači promišljene korake koji vode sve većem stupnju apstraktnosti, koja je rezultat upućavanja iskustva rada s konkretnim didaktičkim materijalom, 4) naglašavanje važnosti aktivnosti učenika u procesu učenja (Vujisić i Zeljić, 2011, 147).

Nakon ukidanja Srpske Vojvodine 1860., a potom i usvajanja Austro-ugarske nagodbe 1867., veći dio Srba ostao je živjeti na teritoriju Ugarske. *Uredbom za srpske narodne škole iz 1871.* predviđena je mogućnost otvaranja nižih dvogodišnjih i viših trogodišnjih učiteljskih škola, koje su mogle pripremati i učiteljice. Somborska učiteljska škola dobila je status više trogodišnje, a potom su osnovane još dvije niže učiteljske škole, u Pakracu (1871.) i Gornjem Karlovcu (1875.). Učiteljska škola u Somboru kao pedagoški centar organizirala je pored redovne nastave i dopunske tečajeve za učitelje širom Vojvodine. U radu s učiteljima posebno se istaknuo Natošević. Budući da školovanih učiteljica sve do 1860-ih nije bilo, u srpskim osnovnim školama radili su isključivo učitelji. Prvi tečaj za obrazovanje učiteljica organiziran je, na Natoševićevu inicijativu, školske godine 1866./67., kao jednogodišnji pedagoški seminar.³ Istodobno je organizirao tečajeve za stručno usavršavanje učitelja: putovao je po cijeloj Vojvodini, obilazio učitelje, držao im predavanja, ocjenjivao njihov rad, držao učiteljske ispite. Odnos učitelja prema Natoševiću bio je naglašeno pozitivan, o čemu svjedoči podatak da su ga zvali “Babo” (Šević, 1922).

Godine 1893. donesena je uredba o produženju školovanja u Učiteljskoj školi u Somboru na četiri godine, a iduće godine škola je premještena u novu prostranu zgradu, zadužbinu patrijarha Georgija Brankovića. Ubrzo potom, 1896., pri školi su formirana dva odvojena odjeljenja, muško i žensko (Makarić, 1978, 109). Prilike u Učiteljskoj školi u Somboru još su jednom uslijed političkih uzroka pogoršane uoči Prvoga svjetskog rata, kada je bio izražen pritisak u pravcu mađarizacije: u planu Učiteljske škole u Somboru 1907. mađarski jezik bio je zastupljen sa 16, a srpski jezik sa 11 sati tjedno (Makarić, 1978, 128). S druge strane to je razdoblje u kojem utjecaj herbartovske pedagogije postupno jenjava, zaslugom profesora Božidara Bordoškog, koji je slušao psihologiju kod Wilhelma Wundta u Leipzigu, i Paje Radosavljevića, doktoranda Ernsta

3 Prvi ispit pripravnica u Somboru, 1867, 246-248.

Meumanna na Sveučilištu u Zürichu, koji se u školi zadržao kratko (1905.), ali je u nju unio duh nove, empirijske, odnosno eksperimentalne pedagogije.

2. Obrazovanje učitelja u Kneževini (Kraljevini) Srbiji 1804. – 1912. godine

Razvoj obrazovanja učitelja u Kneževini Srbiji u prvoj polovini 19. stoljeća pratio je stanje u osnovnom školstvu. Hatišerifom iz 1830. Kneževina Srbija dobila je autonomiju s pravom da, među ostalim, samostalno organizira škole i prosvjetu, čime su stvoreni pravni uvjeti za rad u tom području. Od dvadesetak škola 1830., broj osnovnih škola sredinom 19. stoljeća narasta na oko dvije stotine. Obrazovna sprema učitelja u Kneževini Srbiji prvi je put bila određena općim školskim zakonom iz 1844. godine: “Za učitelje osnovni učilišta samo će se oni za sada primati koji su Bogoslovске nauke s uspehom svršili, i ovi će osim svjedočanstva o naukama morati pokazati svjedočanstvo dobrog vladanja naročito posljednje godine. Docnije pak moći će biti učitelji i oni, koji su Gimnaziju po novom ustrojeniju ovom, izučivši Pedagogiku s Metodikom, svršili.”⁴ No pokušaj da se nepostojanje učiteljske škole nadomjesti “izvanrednom nastavom” pedagogije u 5. i 6. razredu gimnazije doživio je neuspjeh zbog nedostatka profesora i zainteresiranih kandidata. Značajan iskorak u pravcu reguliranja obrazovne spreme učitelja učinjen je ustanovljenjem Odbora prosvjete, 3. srpnja 1845., u čijoj je nadležnosti bilo i da “[...] ispita sposobnost kandidata za učitelje osnovnih škola, kako bi se onima koji se pokažu dostojni ovoga zvanija, svjedočanstvo o sposobnosti od strane Popečiteljstva prosvještenija izdati moglo”⁵, a potom je taj zadatak 1847. na sebe preuzela “Školska komisija” (Tešić, 1980).

Školske godine 1846./47. u Srbiji je bilo 187 osnovnih škola, sa 212 učitelja, od kojih je dvije trećine došlo iz Vojvodine (Čunković, 1971a, 36). Među učiteljima koji su stizali iz Vojvodine bilo je onih koji su završili Preparandiju u Somboru, bogosloviju ili gimnaziju (u Sremskim Karlovcima, Pešti, Beču...), a među učiteljima podrijetlom iz Kneževine Srbije najspremniji su bili oni sa završenom Bogoslovijom (osnovana 1836.), koja je bila u rangu srednje škole i na kojoj se slušala tzv. učiteljska metoda (Ivanović, 2006). No među učiteljima je bilo mnogo osoba koje su imale završenu samo osnovnu školu ili neki razred niže gimnazije.

Osnovnoškolskim zakonom iz 1857. bilo je definirano da se za učitelje osnovnih škola primaju “[...] oni koji su Bogoslovске ili Gimnazijske nauke s dobrim uspehom svršili. Docnije primaće se za učitelje oni koji nauke zavesti se imajućem pedagogijskom zavedeniju svrše”.⁶ Ali taj “pedagogijski zavod” osnovan je tek 1871. godine. Zbog nesigurnog i lošeg socijalnog i materijalnog položaja učitelja učiteljski poziv nije bio privlačan, pa su se u nedostatku školovanih osoba u učiteljsku službu i dalje primali i oni koji su imali makar neki razred bogoslovije ili gimnazije ili samo osnovnu školu. Zbog toga se relativno rano ustalila praksa organizacije tzv. praktičnih tečajeva

4 Ustrojenije javnog učilišnog nastavenija. U: *Sbornik zakona i uredba*, 1844, 315-345.

5 Ustrojenije Odbora prosvete. U: *Sbornik zakona u Kneževini Srbiji*, 1846, 78.

6 Ustrojenije osnovni učilišta u Knjažestvu Srbije. U: *Sbornik zakona i uredba*, 1857, 64.

za već zaposlene učitelje radi podizanja razine njihova pedagoškoga obrazovanja: prve praktične tečajeve držala su dva glavna školska upravitelja, dr. Milovan Spasić i Petar Radovanović, u Beogradu u srpnju 1845. za oko 30 učitelja.⁷ Istodobno, da bi se unaprijedio rad učitelja i nadomjestio nedostatak pedagoške literature na srpskom jeziku, za učitelje su pripremane posebne upute (“nastavlenija”) koje su pratile nove nastavne planove – prva je donesena 1838.,⁸ sljedeća 1844.,⁹ a 1855. dr. Spasić je objavio priručnik *Pedagogično-metodično nastavljenie za učitelje osnovni škola*, koji je prihvaćen kao službeni dokument po kojem učitelji trebaju raditi. Spasićevo se djelo koristilo gotovo dva desetljeća. Spomenute upute trebale su osigurati kakvo-takvo jedinstvo u radu učitelja, u smislu da učitelji rade po istom planu i programu, da poštuju školske zakone i propise, da u nastavnom radu primjenjuju suvremenije nastavne metode – tzv. skupnu nastavu, a ne individualni rad sa svakim pojedinačnim učenikom, zornu nastavu, učenje s razumijevanjem, dijalošku metodu...

Osnivanje prve učiteljske škole u Kneževini Srbiji bilo je u bliskoj vezi s radom na unapređivanju pedagoške literature – Milan Đ. Milićević, Milorad Petrović Šapčanin i Stevan D. Popović krajem 1860-ih i početkom 1870-ih spremili su za srpske učitelje veći broj originalnih pedagoških djela i prijevoda,¹⁰ Milićević je 1868. pokrenuo *Školu*, prvi pedagoški časopis koji je izlazio u Kneževini Srbiji (do 1876.) – ali i s nastojanjem Ministarstva prosvjete (od 1868.) da se organiziraju učiteljski zborovi, koji su bili prvi oblik profesionalnoga organiziranja učitelja u Srbiji i na kojima su učitelji imali priliku razmijeniti iskustva, raspraviti pitanja i probleme s kojima su se suočavali u nastavnom radu, držati tzv. ugledna predavanja (Tešić, 1957).

Poseban doprinos podizanju svijesti o neophodnosti osnivanja učiteljske škole dao je dr. Natošević. On je u kolovozu 1867. prešao iz Vojvodine u Kneževinu Srbiju na funkciju školskoga referenta pri Ministarstvu prosvjete.¹¹ Nakon što je obišao osnovne škole, napisao je više veoma kritičnih izvještaja o radu učitelja. Tako u izvještaju iz revizije beogradskih osnovnih škola, koje je obišao od 16. do 23. lipnja 1868., bilježi: “Deca ni malo svesti nemaju o onome što znaju, zato su već sad gotovo sve zaboravila, što su prvog tečaja ove godine sa onolikim naprezanjem bila naučila. Što god se ovako samo golo mehanički na izust nauči i zna, mora se za malo vremena sve zaboraviti. Pa kolika je šteta i za najmanjim znanjem koje se zaboravi, još veća je, što uz ovaj način učenja, ne samo od znanja ništa ne ostane, nego što i umne moći detinje sasvim na

7 Arhiv Srbije (Beograd) (dalje: AS), MPS-p, 1845, II, 42, No. 55, Praktično poučavanje učitelja kod direktora za vreme odmora školskog, Beograd, 5. maj 1845.

8 AS, MPS-p, 1838, No. 87. Nastavlenije učiteljima pravitelstveni i obštestveni škola u Knjažestvu Srbiji, Kragujevac, 11. avgust 1838.

9 *Nastavljenie za učitelje osnovni učilišta*, 1844.

10 Dimitrije Matić objavio je 1866. *Nauku o vaspitavanju* (I. dio), a 1867. II. dio; M. Đ. Milićević objavio je 1870. *Pedagogijske pouke za učitelje i roditelje i sve prijatelje narodnog obrazovanja*, a 1871. *Istoriju pedagogije*; S. D. Popović objavio je 1869. *Praktično predavanje iz računa I* (iste godine i *II deo*, a 1870. *III deo*), 1871. objavio je djelo *Očigledna nastava u osnovnoj školi*. Istovremeno su prevedena djela Friedricha Dittesa – *Teorija pedagogije ili osnovi nauke o vaspitanju i nastavi* (1872., preveo M. P. Šapčanin) i *Metodika za narodne škole na istorijskoj osnovi – za potrebu nastavnika osnovnih i srednjih škola* (1876., preveo M. P. Šapčanin).

11 AS, MPS-p, 1868, f. VIII, br. 2096, No. 1809. Postavljenje Đ. Natoševića, Beograd, 22. avgust 1867.

prazno izadu, ne dobiju ovakvim naukom hrane, pa ni snage ni razvitka; a suviše je greota što duša i srce (osećanje i volja) sami sebi ostavljeni rastu bez ikakva stalna i dobra pravca [...].”¹² A svi ti “neuspjesi”, po Natoševićevu mišljenju, posljedica su činjenice da u školama rade nekvalificirani učitelji i zato predlaže da se to pitanje ozbiljno raspravi. Posebna komisija razmatrala je Natoševićeve izvještaje i rješenje uočenih problema našla u osnivanju učiteljske škole (Miličević, 1870, 368).

Zakon o uređenju učiteljske škole donesen je 5. listopada 1870.¹³, a škola je počela s radom u Kragujevcu na Sv. Savu 1871. godine. Učiteljska škola osnovana je kao trogodišnja srednja škola, sa dva nastavnika, Petrom Karićem i S. D. Popovićem. Prvi nastavni plan imao je 18 predmeta, a od stručnih predmeta teoriju pedagogije, povijest pedagogije, psihologiju i metodiku s praktičnim vježbanjem. Praktična obuka učitelja odvijala se u obližnjoj osnovnoj školi. Zakon je nalogao da na kraju trećeg razreda učenici polažu “opći ispit o učiteljskoj sposobnosti”.

Prvi profesor pedagogije na Učiteljskoj školi u Kragujevcu bio je S. D. Popović (1844. – 1902.). Popović je u Beogradu završio dvije godine Filozofskoga fakulteta Velike škole, a 1865. studirao je pedagogiju u Zürichu, Berlinu i Gothi, gdje se upoznao s radom i pedagoškim idejama njemačkoga pedagoga Karla Kehra.¹⁴ Godine 1872. za učenike Učiteljske škole pripremio je udžbenik *Rad u školi* po ugledu na Kehrovo djelo: taj je udžbenik kompozit pedagoških, didaktičkih i pitanja posebnih metodika, ali je ovo treće područje u njemu najviše obrađeno.

Do značajnih promjena u radu Učiteljske škole u Kragujevcu dolazi 1875., kada je za profesora pedagogije angažiran dr. Vojislav Bakić (1847. – 1929.).¹⁵ Bakić je bez sumnje jedna od najautentičnijih ličnosti srpske pedagogije s kraja 19. i početka 20. stoljeća: bio je prvi Srbin doktor pedagoških znanosti (doktorirao je na Sveučilištu u Leipzigu 1874.), pisac prvoga srpskog udžbenika iz pedagogije sistematskog karaktera (*Nauka o vaspitanju*, 1878.), osnivač Katedre za pedagogiju (1892.) i filozofsko-pedagoške stručne grupe na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1900.), odakle su izašli prvi akademski obrazovani pedagozi školovani u Srbiji (Vujisić Živković, 2012).

O uvjetima rada u Učiteljskoj školi u Kragujevcu u vrijeme kada je u nju došao za profesora pedagogije Bakić je zabilježio sljedeće: “Školske zgrade gde se drže predavanja su rdave, sobe su niske, slabo su osvetljene, pa je i pisanje i crtanje skoro nemoguće. Malene su, ne mogu svi da stanu. Malene su sobe za direktora, nastavnike, za kabinete, za biblioteku i nastavna sredstva.”¹⁶ Glavna zgrada Učiteljske škole nije bila namjenski građena za školu, nego je zapravo uzeta pod zakup jedna privatna kuća. Internat za učenike također se nalazio u zakupljenim privatnim kućama. Rad Učiteljske škole u Kragujevcu obilježile su pobune učenika zbog loših uvjeta života u internatu i

12 AS, MPS-p, 1868, f. VIII, br. 2096, No. 1809. Izveštaj Đ. Natoševića i predlozi o uspesima u ovdašnjim (beogradskim) osnovnim školama, Beograd, 28. jun 1868.

13 Zakon o uređenju učiteljske škole. U: *Školski zbornik zakona, pravila, naredaba i t.d.*, 1875, 62-72.

14 Popović je od 1877. do 1880. bio upravitelj Učiteljske škole u Beogradu, potom je postavljen za tajnika, a od 1884. do 1886. bio je ministar prosvjete i crkvenih poslova.

15 Pedagoški muzej u Beogradu, Fond dr. V. Bakića, f. I, br. 69. Ugovor o postavljenju V. Bakića za profesora Učiteljske škole u Kragujevcu, Beograd, 21. januar 1875.

16 Bakić, 1875, 273-274.

njihovih oporbenih političkih stavova (Jovanović, 2009). Škola je 1877. premještena u prijestolnicu Beograd, a da bi vlast imala neposrednu kontrolu nad učenicima, iste je godine (24. srpnja) donesen *Zakon o izmenama zakona o uređenju učiteljske škole*, kojim je ukinut internat, produženo trajanje škole na četiri godine i uveden prijamni ispit. Novim planom ojačano je stručno obrazovanje učitelja – psihologiji je dodana logika, uvedena je etika, a opća pedagogija spojena s posebnom pedagogijom (metodikom i didaktikom). Učiteljska škola u Beogradu dobila je zasebnu školsku zgradu preko puta Saborne crkve. U početku se škola vježbaonica nalazila u zgradi Učiteljske škole, a potom je za školu vježbaonicu uzeta osnovna škola kod Saborne crkve (Miodragović, 1896).

Bakić je 1878. objavio udžbenik iz pedagogije za učenike Učiteljske škole pod naslovom *Nauka o vaspitanju*, prvi udžbenik sistematskoga karaktera u srpskoj pedagoškoj literaturi. Koristio se iduća dva desetljeća, točnije do 1898., kada je Bakić objavio novi udžbenik pod naslovom *Opšta pedagogika*. Kada govorimo o pedagoškom sistemu koji je razvio, naglasimo da je Bakić, kao učenik Tuiscona Zillera i Karla Volmarka Stoya, bio prije svega autentični i kritični nastavljatelj Herbartove (“znanstvene”) pedagogije. Ali sistematsko-normativni karakter njegove pedagogije ne ogleda se toliko u deduktivnom zasnivanju pedagogije kao znanosti, nego prije svega u uzdizanju teorije odgoja na pojmovnu razinu. Odgoj je definirao kao međugeneracijski odnos u kojem je najvažniji *samorad* pitomaca, koji je cilj, a ne sredstvo odgoja. Uloga odgajatelja jest razviti zanimanje učenika i stvarati povoljne prilike za samostalno učenje. Utemeljujući odgoj na autonomiji ličnosti, Bakić je u srpsku pedagogiju unio Kantove i Herbartove ideje o odnosu odgajatelja i pitomaca, što je bio važan iskorak u srpskoj pedagoškoj misli. Tek je s njegovom koncepcijom odgoja srpska pedagogija dobila razrađenu pedagošku teleologiju i teoriju odgoja zasnovanu na etici. U obradi didaktičke problematike držao se Herbartova shvaćanja nastave kao posrednog odgoja. Središnje mjesto u njegovoj teoriji nastave imala je Herbartova teorija razvijanja svestranog zanimanja i zahtjev da se nastava utemelji na psihologiji učenja. Takvim je pristupom Bakić prvi u Srbiji otvorio pitanje cilja školskoga obrazovanja i kvalitete nastave i učenja, koji, smatrao je, nemaju odgojnu vrijednost ako se ne poštuje prirodni tok djetetova razvoja.¹⁷

Prvi učiteljski zborovi, koje je od 1868. organiziralo Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova, imali su funkciju da učitelji na njima razmijene iskustva i osnaže svoje relativno skromno pedagoško obrazovanje. Učiteljsko udruženje, osnovano 1881., bilo je prva učiteljska organizacija u Kneževini Srbiji koju su organizirali sami učitelji. Već u siječnju 1882. Udruženje počinje objavljivati časopis *Učitelj*, koji je kao staleški list odigrao važnu ulogu u informiranju i ujedinjenju učitelja u borbi za poboljšanje njihova položaja (Kojić i Stanišić, 1906).

Godine 1881. osnovana je još jedna učiteljska škola, u Nišu,¹⁸ koja je trebala zadovoljiti potrebu za školovanjem učitelja u novooslobođenim južnim krajevima Srbije.

17 Od 1876. do 1929. Bakić je vodio dnevnik o razvoju svoje djece i unučića. Riječ je o prvoj longitudinalnoj studiji dječjega razvoja u Srbiji. Pod naslovom *Beleške o telesnom i duhovnom razvitku dece* djelo je objavljeno 2011. godine.

18 Zakon o ustanovljenju učiteljske škole u Nišu, 1881, 273.

Pritisak potrebe za školovanim učiteljima i procjena vlasti da učiteljska škola svojim programom “premašuje” zadatak i daje više obrazovanje od onoga koje je potrebno učiteljima osnovne škole doveli su do promjena zakona o uređenju učiteljske škole koje su donesene 31. listopada 1886. godine – trajanje učiteljske škole smanjeno je na tri godine, s tim da se škola upisuje nakon četvrtog razreda gimnazije.¹⁹

Krajem 19. stoljeća dolazi do novih promjena u obrazovanju učitelja: Učiteljska škola u Nišu spojena je 1895. s Učiteljskom školom u Beogradu,²⁰ iduće godine njeno je trajanje produženo na četiri godine,²¹ ali je ona dvije godine poslije (1898.) premještena u Aleksinac, čime se čak, pretežno naklonjene oporbenoj Radikalnoj stranci Nikole Pašića, željelo udaljiti iz Beograda kao centra političkih zbivanja. Učiteljska škola u Aleksincu dobila je prostranu zgradu u središtu grada, no nije imala internat ni školu vježbaonicu, profesori su se često smjenjivali, napuštali su školu i prihvaćali druge položaje, bliže Beogradu, a učenici su primali skromnu pomoć. U Aleksincu su pedagošku grupu predmeta predavali Sreten Adžić (1896. – 1898.), Petar Despotović (1896. – 1902.) i Jovan Miodragović (1900. – 1908.) (Jovanović, 1921). Despotović je imenovan prvim upraviteljem i na toj je funkciji bio od 1896. do 1902., a za svoje čak objavio je 1902. *Istorijsku pedagogiku* – nakon Miličevićeve *Istorijske pedagogije* iz 1871. Despotovićovo je djelo drugi udžbenik iz povijesti pedagogije napisan za potrebe obrazovanja učitelja u Srbiji.

Godine 1898. otvorena je Muška učiteljska škola u Jagodini.²² Pod upravom Sretena Adžića brzo je postigla visok ugled u pedagoškoj i široj javnosti. Škola je bila suvremeno organizirana: imala je internat za učenike, školske radionice (za kartonažu, pletarstvo i stolarstvo), bolnicu i ljekarnu, poljoprivredno dobro (koje su učenici obrađivali i tako se učili poljoprivrednim poslovima te istodobno školu opskrbljivali neophodnim namirnicama). U glavnoj zgradi u prizemlju nalazile su se učionice, kabineti i uredi, a na katu internat za učenike. Škola je imala i posebnu zgradu u kojoj je bila smještena blagovaonica, kuhinja, praonica, spremište i školski podrum. Posebnost škole činio je školski park, koji je osmislio upravitelj Adžić: sastavni dio parka činile su tzv. poljske učionice – posebno uređeni vrtovi u kojima se držala nastava u ljetnim mjesecima (Ristić, 1939).

Sreten Adžić bio je upravitelj škole u Jagodini od njezina osnivanja 1898. do 1921. godine. Bakićev đak, 1880. završio je Učiteljsku školu u Beogradu, a potom studirao pedagogiju na sveučilištima u Beču i Leipzigu, gdje se upoznao s idejom o ručnom radu kao nastavnom predmetu u osnovnoj školi, što je potom uveo u program osnovne škole u Srbiji i program učiteljskih škola. Svoje pedagoško stanovište gradio je na kritici tzv. znanstvene ili herbartovske pedagogije, koja je u to vrijeme bila snažno prisutna u srpskoj pedagogiji. Od djela koja je napisao izdvojimo ona koja se odlikuju posebnom

19 Izmene zakona, 1886, 918-919.

20 Raspis kralja Aleksandra I o spajanju učiteljskih škola u Nišu i Beogradu (16. mart 1895). U: *Zbornik zakona i uredaba*, 1899, 334-335.

21 Zakon o izmenama i dopunama Zakona o uređenju učiteljske škole, 1896, 65.

22 Zakon o ustanovljenju Muške učiteljske škole u Jagodini od 26. jula 1898. U: *Zbornik zakona i uredaba*, 1901, 306-307.

autentičnošću: *Ručni rad u muškoj osnovnoj školi* (1896.), prva studija na tu temu u srpskoj pedagogiji; *Telesno vaspitanje za učitelje* (1892.); *Uvod u nauku o vaspitanju* (1894.); *Učiteljeve zabeleške* (1894.) i *Vaspitačeve zabeleške* (1909.) – dva posljednja djela danas bismo nazvali reflektivnim dnevnicima, budući da je u njima Adžić predstavio svoj i rad drugih učitelja s kritičkim komentarima i refleksijama o mogućim suvremenijim načinima nastavnoga rada.

U 20. stoljeće Srbija je ušla sa tri učiteljske škole – dvije muške, u Aleksincu i Jagodini, i jednom ženskom, koja je počela s radom 1900. u Beogradu. Od osnivanja prve učiteljske škole do 1902. broj učenika koji su se pripremali za učiteljski poziv višestruko se povećao: tri učiteljske škole pohađalo je 397 budućih učitelja i učiteljica (u isto vrijeme postoji 1178 osnovnih škola sa 111 664 učenika) (Čunković, 1971b, 29).

Novi nastavni plan za sve učiteljske škole (muške i ženske) stupio je na snagu 9. ožujka 1905. godine.²³ Karakterističan je po tome što je povećan fond nastavnih sati za stručnu grupu predmeta. Godinu prije (21. svibnja 1904.) donesena su nova *Pravila o polaganju učiteljskog ispita*. Nakon dvije godine pripravnčkog statusa učitelji su pred komisijom polagali ispit koji se sastojao od izrade pismenoga rada o nekom pedagoškom pitanju i praktičnog ispita – kandidat je držao jedan nastavni sat i potom pred komisijom “branio svoje predavanje”.²⁴

Kada je dr. Bakić 1900. na Filozofskom fakultetu Velike škole ustanovio posebnu 11. filozofsko-pedagošku grupu predmeta, na kojoj su se prvi put u Srbiji spremali akademski obrazovani pedagozi, svršeni đaci učiteljskih škola dobili su pravo da je upišu kao redovni slušači. Od 1900. do 1905., koliko je grupa postojala, završilo ju je preko 30 učitelja, koji su potom angažirani za profesore učiteljskih škola, kao školski nadzornici i činovnici u Ministarstvu prosvjete (Vujisić Živković, 2012).

Do početka Prvoga svjetskog rata u Kraljevini Srbiji otvorena je još jedna učiteljska škola, u Negotinu (1910.), koja je bila mješovita. Broj učenika u učiteljskim školama 1912. iznosio je 711, a u isto vrijeme Kraljevina Srbija ima 1425 osnovnih škola sa oko 145 000 učenika (Čunković, 1971b, 32).

3. Obrazovanje učiteljica u Srbiji 1863. – 1912. godine

Obrazovanje učiteljica u Kneževini Srbiji započelo je otvaranjem Više ženske škole u Beogradu 1863. godine. *Zakonom ustrojstva Više ženske škole* bilo je definirano da se škola osniva “[...] poradi obrazovanja mladeži u znanjima višim nego što se u osnovnim školama uče, a naročito poradi pripreme odraslijih devojak za učiteljice osnovnih škola ženskih”.²⁵ Viša ženska škola osnovana je kao trogodišnja, 1866. produžena je na četiri godine, 1875. na pet, a 1886. na šest godina. Prva upraviteljica škole, Katarina Đorđević Milivuk, ostala je na toj funkciji punih 30 godina (Stankov, 2012).

23 Nastavni plan za učiteljske škole (muške i ženske) od 9. marta 1905. godine, 1905, 371-374.

24 Pravila o polaganju učiteljskog ispita. U: *Zbornik zakona od 1. januara 1904. do kraja iste godine*, 1906, 421-426.

25 Zakon ustrojstva Više ženske škole (17. jun 1863. god.). U: *Školski zbornik zakona, pravila, naredaba i t.d.*, 1875, 150-152.

Viša ženska škola dobila je 1865. zasebnu zgradu, koja je bila mala i neadekvatna. Broj učenica stalno se povećavao, pa su se za učionice unajmljivali privatni lokali, a od 1906. nastava se odvijala u zgradi koja se nalazila u porti Voznesenske crkve. Škola nije imala internat, a njene su učenice živjele skromno od potpora koje nisu mogle pokriti osnovne troškove života u prijestolnici. Godine 1894. osnovan je Fond za potpomaganje siromašnih učenica, a jedno vrijeme pri školi je radila Đačka trpeza, otvorena 1903., u kojoj su se učenice mogle hraniti po povoljnijim cijenama (Cvetković, 1913).

Učiteljice su u početku mogle raditi samo u ženskim osnovnim školama, a okružnicom od 12. listopada 1870. ministar prosvjete i crkvenih poslova odobrio je “[...] da može gde bi bilo moguće i ne bi bilo muških kandidata, postavljati po varošima i varošicama i ženska lica, s odgovarajućim sposobnostima, za učiteljke u prvim razredima osnovnih muških škola”.²⁶ Ali postojale su neke suštinske razlike u statusu i programu Više ženske škole, koja je spremala učiteljice, i Učiteljske škole u Kragujevcu (Beogradu), koja je spremala učitelje: mladići su Učiteljsku školu upisivali nakon završene niže gimnazije, a djevojčice Višu žensku školu nakon završene osnovne škole; u muškoj učiteljskoj školi stručna priprema učitelja obuhvaćala je opću i posebnu pedagogiju, povijest pedagogije, psihologiju i logiku, a u ženskoj se školi od pedagoških predmeta slušao samo jedan stručni predmet, pedagogija s metodikom; u početku buduće učiteljice, za razliku od učitelja, nisu polagale učiteljski ispit. Prva *Pravila o polaganju učiteljskog ispita* za buduće učiteljice donesena su 26. studenoga 1871. godine. Ispit se sastojao od usmenoga dijela iz svih predmeta koji su se slušali u školi i pismenoga dijela, koji se sastojao od pisanja sastava radi ocjene vlada li kandidatkinja srpskim jezikom.²⁷ Nova *Pravila o polaganju učiteljskog ispita za učenice Više ženske škole*, kojima je taj ispit dijelom usklađen s učiteljskim ispitom za učenike Učiteljske škole, stupila su na snagu 23. svibnja 1883. godine.²⁸ To je bilo potrebno jer je broj ženskih osnovnih škola stalno rastao, a učiteljice su sve češće angažirane u muškim osnovnim školama.

Na inicijativu dr. Bakića, 7. veljače 1896. usvojene su *Izmene i dopune zakona o učiteljskoj školi*²⁹ kojima je bilo predviđeno osnivanje ženske učiteljske škole. Realizacija te odredbe uslijedila je 1900. godine. Škola je od osnivanja radila po nastavnom planu muške učiteljske škole. Prvi upravitelj Ženske učiteljske škole, pedagog Ljubomir Protić (1866. – 1928.), bio je zagovornik herbartovske pedagogije, a kratko je vrijeme (1913.) u školi pedagogiju predavao dr. Stevan Okanović, još jedan od “srpskih herbartovaca”. Od 1900. do 1906. u školi je radio Sreten Pašić (1858. – 1909.), zagovornik eksperimentalne pedagogije i osnivač Srpskoga društva za dječju psihologiju (1907.). U posljednjoj školskoj godini pred početak Prvoga svjetskog rata Žensku učiteljsku školu završile su 52 učenice (Rakić, 1983, 95).

26 Raspis kneza Milana Obrenovića. U: *Zbornik zakona i uredba izdani u Knjažestvu Srbiji za 1872. godinu*, 1872, 126.

27 Pravila o polaganju učiteljskog ispita za učenice Više ženske škole. U: *Školski zbornik zakona, pravila, naredaba i t.d.*, 1875, 207–209.

28 Pravila o polaganju učiteljskog ispita za učenice Više ženske škole. U: Pecić, 1887, 516–521.

29 Izmene i dopune zakona o učiteljskoj školi, 1896, 65.

Druga viša ženska škola osnovana je u Kragujevcu 1891., a 1903. i ona je transformirana u Žensku učiteljsku školu.³⁰ Škola je radila do početka balkanskih ratova 1912. i školovala ukupno 114 učiteljica.

4. Obrazovanje učitelja i učiteljica u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji) 1918. – 1941. godine

U Prvom svjetskom ratu stradao je velik broj učitelja. Da bi se ubrzalo stvaranje neophodnog učiteljskog kadra, već 1919. otvorena su pedagoška odjeljenja pri gimnazijama u Beogradu, Kragujevcu, Šapcu i Pirotu, u trajanju od tri godine: u prvi razred primani su učenici sa završenom nižom gimnazijom, u drugi sa završenim 5. i 6. razredom gimnazije, a učenici sa završenim 7. i 8. razredom gimnazije spremali su se za učitelje za godinu dana.³¹ Iduće je godine trajanje obrazovanja učitelja produženo na četiri godine i pedagoška su odjeljenja počela raditi po programu učiteljskih škola iz 1905. godine. Učiteljske škole postupno se obnavljaju i otvaraju se nove. U međuratnom razdoblju rade četiri ženske učiteljske škole: u Beogradu (od 1919.), koja je 1932. dobila novu školsku zgradu, ali nije bilo sredstava da se podigne internat za učenice; u Kragujevcu (od 1919.), koja je 1929. dobila novu školsku zgradu s internatom; u Somboru (od 1919.), s internatom; i u Novom Sadu (od 1920.), koja je od osnivanja imala internat. Također od 1919. nastavlja s radom Muška učiteljska škola u Somboru (s internatom), a 1924. osnovana je Muška učiteljska škola u Beogradu. Pored četiriju ženskih i dviju muških, između dva svjetska rata radi i šest mješovitih učiteljskih škola: u Aleksincu (od 1919.), Jagodini (od 1919.), Negotinu (od 1919.), Vršcu (od 1920.), Užicu (od 1925.) i Pirotu (od 1925.) (Potkonjak, 2006).

Radi ujednačivanja rada učiteljskih škola u novostvorenoj državi Kraljevini Jugoslaviji, 29. rujna 1929. donesen je *Zakon o učiteljskim školama*, kojim je trajanje obrazovanja učitelja produženo na pet godina.³² Zakon je definirao da učiteljsku školu mogu upisati kandidati koji su imali završenu nižu gimnaziju s odličnim ili vrlo dobrim uspjehom, a iznimno su, ako se ne prijavi dovoljan broj kandidata, mogli biti primljeni učenici koji su imali dobar uspjeh, kao i oni sa završenom građanskom školom ako polože poseban prijamni ispit. Kako je trajanje učiteljske škole produženo na pet godina, 1930. donesen je *Privremeni nastavni plan*, koji je bio na snazi sve do 1941. godine.³³ Po tom su se planu od stručnih predmeta učili psihologija s logikom, dječja i pedagoška psihologija, opća pedagogija, povijest pedagogije, metodika, školska administracija i školski rad.

Cijelo 19. stoljeće postojao je problem kako da se dođe do dovoljnog broja školovanih učitelja, a između dva svjetska rata broj učiteljskih škola u Srbiji se umnožio.

30 AS, MP, No. 19053. Raspis Ministra prosvete o otvaranju Ženske učiteljske škole u Kragujevcu, 2. avgust 1903.

31 Raspis svim upraviteljima učiteljskih škola, 7. januar 1919. U: *Zbornik zakona i važnijih raspisa, odluka i naredaba koji se tiču učiteljskih škola*, 1921, 82.

32 *Zakon o učiteljskim školama*, 1929.

33 Privremeni nastavni plan i program za učiteljske škole Kraljevine Jugoslavije, 1930, 1052-1068.

Odnos broja učitelja i učiteljica u 19. stoljeću bio je znatno u korist učitelja, ali se promijenio u međuratnom razdoblju: 1930-ih broj učenika u učiteljskim školama bio je veći od broja učenika (1931. bilo je 63,1% učenika u svim učiteljskim školama u Kraljevini Jugoslaviji) i tada je obustavljen prijam djevojčica u učiteljske škole (Potkonjak, 2006, 295). No trend feminizacije učiteljskoga poziva nije se mogao zaustaviti.

Početkom 20. stoljeća u Srbiji, osnivanjem 11. filozofsko-pedagoške grupe predmeta na Filozofskom fakultetu u Beogradu, započelo je i naglo ugušeno visokoškolsko obrazovanje učitelja, a borba protiv onoga što je Vojislav Mladenović nazvao “srednjovjekovnim predrasudama” prema pedagogiji i učiteljima obilježila je institucionalno obrazovanje učitelja i između dva svjetska rata (Vujisić Živković, 2007). Nakon Prvog svjetskog rata u Srbiji sazrijeva svijest o potrebi da se učiteljima omogući više pedagoško obrazovanje. Budući da je na Sveučilištu, koje je imalo zadatak pripremati srednjoškolske nastavnike i razvijati znanstvenoistraživačku djelatnost, pretezalo ovo drugo, rješenje problema višega obrazovanja učitelja našlo se u osnivanju Više pedagoške škole. Godine 1920. donesena je *Uredba o osnivanju Više pedagoške škole u Beogradu*, ali je počela s radom četiri godine poslije. Škola je bila u rangu visokih škola, sa dva tečaja, nižim, za obrazovanje nastavnika građanskih škola, i višim, za obrazovanje profesora učiteljskih škola i školskih nadzornika. Profesori Više pedagoške škole bili su istaknuta imena srpske pedagogije u međuratnom razdoblju: S. Adžić, D. Rajačić, M. Vanlić, Lj. Protić, V. Mladenović... (Cvetković, 1930).

5. Zaključak

Institucionalni okvir obrazovanja učitelja. Za prvi organizirani oblik obrazovanja učitelja u Srbiji uzimamo učiteljske tečajeve u Somboru kojima je rukovodio Avram Mrazović od 1778. do 1811. i koji su preteča prve učiteljske škole – Preparandije, osnovane u Sentandreji 1812., koja je 1816. premještena u Sombor. Učiteljska škola u Somboru prerasla je 1871. od dvorazredne u troirazrednu, a 1893. u četvororazrednu. Od 1866. škola je počela pripremati i učiteljice.

U Kneževini Srbiji do osnivanja prve Muške učiteljske škole u Kragujevcu 1871. najškolovaniji su bili učitelji koji su dolazili iz Vojvodine (koja je u to vrijeme bila u sastavu Habsburške Monarhije) sa završenom Učiteljskom školom u Somboru, bogoslovijom ili gimnazijom u Sremskim Karlovcima, a od Srba školovanih na teritoriju Kneževine Srbije najspremniji su bili oni sa završenom Bogoslovijom (osnovana 1836. u Beogradu), u kojoj se predavala tzv. učiteljska metoda, zatim oni sa završenom gimnazijom ili nekim razredima gimnazije ili bogoslovije, ali je sve do 1880-ih bilo i učitelja koji su imali samo osnovno obrazovanje. Prva Muška učiteljska škola, osnovana u Kragujevcu 1871., prošla je mnoge promjene do početka balkanskih ratova: 1877. premještena je iz Kragujevca u Beograd, 1898. iz Beograda u Aleksinac; osnovana je kao trogodišnja, 1877. produžena na četiri godine, 1886. opet svedena na trogodišnju, od 1896. je četverogodišnja; od škole s internatskim uređenjem transformirana je u školu bez internata. Pored Učiteljske škole u Kragujevcu, do 1912. u Srbiji je otvorena

Učiteljska škola u Nišu (radila je od 1881. do 1895.), 1898. osnovana je Muška učiteljska škola u Jagodini, a 1910. Učiteljska škola u Negotinu (mješovita).

Obrazovanje učiteljica u Srbiji započinje osnivanjem Više ženske škole u Beogradu 1863. godine. Osnovana kao trogodišnja, 1866. produžena je na četiri godine, 1875. na pet, a 1886. na šest godina. Godine 1900. transformirana je u prvu Žensku učiteljsku školu. Godine 1891. osnovana je još jedna viša ženska škola, u Kragujevcu, koja je 1903. također prerasla u Žensku učiteljsku školu.

Između dva svjetska rata u Srbiji su radile četiri ženske (u Beogradu, Kragujevcu, Novom Sadu i Somboru), dvije muške (u Beogradu i Somboru) i šest mješovitih učiteljskih škola: u Aleksincu, Jagodini, Negotinu, Vršcu, Užicu i Pirotu. Obrazovanje učitelja produženo je 1929. na pet godina.

Status učiteljskih škola. Muške učiteljske škole imale su status viših srednjih škola (upisivane su nakon završene niže gimnazije), a više ženske škole status nižih srednjih škola (upisivane su nakon završene osnovne škole). Kada je 1900. Viša ženska škola u Beogradu transformirana u Žensku učiteljsku školu, i ona je dobila status više srednje škole.

Program obrazovanja učitelja. Program obrazovanja učitelja relativno se često mijenjao: promjene su išle u pravcu obogaćivanja pedagoškoga obrazovanja učitelja, ali i općega obrazovanja i približavanja programa učiteljske škole programu gimnazija – posljedica toga bila je da su planovi učiteljskih škola imali velik broj predmeta iz društvenih i prirodnih znanosti i da su učenici bili preopterećeni velikim fondom nastavnih sati. U programima koji su se često mijenjali od stručnih disciplina učili su se sadržaji iz opće pedagogije, povijesti pedagogije, didaktike, posebnih metodika i psihologije. Praktična obuka odvijala se u okviru predmeta školski rad – karakteristično je da se postupno povećavao fond sati za praktičnu obuku učitelja. Program obrazovanja učiteljica bio je mnogo skromniji u pogledu stručne pedagoške obuke i tek prerastanjem viših ženskih škola u ženske učiteljske škole dolazi do ujednačivanja programa.

Profesori pedagogije. Profesori pedagogije na učiteljskim školama u početku su bili školovani pravnici, filozofi, a u 19. stoljeću pedagozi školovani na europskim sveučilištima. U početku prevladavaju pedagozi školovani u duhu herbartovske pedagogije, potom oni obrazovani u duhu tzv. radne škole i eksperimentalne pedagogije, a između dva svjetska rata tu su srpski predstavnik kulturne pedagogije M. Milošević, zagovornik radne škole dr. V. Spasić, zastupnik tzv. realnoga pravca u pedagogiji dr. V. Mladenović i drugi.

Visokoškolsko obrazovanje učitelja. Kada je 1900. na Filozofskom fakultetu osnovana 11. filozofsko-pedagoška grupa predmeta, učitelji su je dobili pravo upisati. Odande su izašli prvi sveučilišno obrazovani pedagozi u Srbiji. Nakon Prvoga svjetskog rata, 1924. osnovana je Viša pedagoška škola, koju su učitelji također mogli upisivati i na kojoj su se školovali za nastavnike građanskih škola, školske nadzornike i nastavnike učiteljskih škola.

Na kraju naglasimo da se srpska pedagogija u razdoblju kojim smo se bavili pretežno razvijala za potrebe obrazovanja učitelja. Borba učitelja da im se osigura mogućnost da u Srbiji steknu visokoškolsko obrazovanje svjedoči o njihovoj visoko razvijenoj

pedagoškoj svijesti, a u prilog toj procjeni svjedoči i činjenica da je Učiteljsko udruženje 1882. pokrenulo svoje glasilo – *Učitelj*, pedagoški časopis s najdužim kontinuitetom izlaza u Srbiji (izlazio je do početka Drugoga svjetskog rata).

ARHIVSKI IZVORI

1. Arhiv Srbije (Beograd), Fond Ministarstva prosvete i crkvenih dela.
2. Pedagoški muzej u Beogradu, Fond dr. Vojislava Bakića.

OSTALI IZVORI

1. Izmene i dopune zakona o učiteljskoj školi (1896). *Prosvetni glasnik*, XVII (3), str. 65.
2. Izmene zakona (1886). *Prosvetni glasnik*, VII (22), str. 918-919.
3. *Nastavlenie za učitelje osnovni učilišta* (1844). Beograd: Državna štamparija.
4. Nastavni plan za učiteljske škole (muške i ženske) do 9. marta 1905. godine (1905). *Prosvetni glasnik*, XXVI (4), str. 371-374.
5. Pecić, J., ur. (1887). *Prosvetni zbornik zakona i naredaba*. Beograd: Državna štamparija.
6. Privremeni nastavni plan i program za učiteljske škole Kraljevine Jugoslavije (1930). *Prosvetni glasnik*, XII (10), str. 1052-1068.
7. Prvi ispit pripravnica u Somboru (1867). *Školski list*, str. 246-248.
8. *Sbornik zakona i uredba* (1844). Beograd: Državna štamparija.
9. *Sbornik zakona i uredba* (1857). Beograd: Državna štamparija.
10. *Sbornik zakona u Kneževini Srbiji* (1846). Beograd: Državna štamparija.
11. *Školski zbornik zakona, pravila, naredaba i t.d.* (1875). Beograd: Državna štamparija.
12. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o uređenju učiteljske škole (1896). *Prosvetni glasnik*, XVII (3), str. 65.
13. *Zakon o učiteljskim školama* (1929). Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.
14. Zakon o ustanovljenju učiteljske škole u Nišu (1881). *Prosvetni glasnik*, II (8), str. 273.
15. *Zbornik zakona i uredba* (1899). Beograd: Državna štamparija.
16. *Zbornik zakona i uredba* (1901). Beograd: Državna štamparija.
17. *Zbornik zakona i uredba izdani u Knjažestvu Srbiji za 1872. godinu* (1872). Beograd: Državna štamparija.
18. *Zbornik zakona i važnijih raspisa, odluka i naredaba koji se tiču učiteljskih škola* (1921). II. knjiga. Beograd: Državna štamparija Kraljevine SHS.
19. *Zbornik zakona od 1. januara 1904. do kraja iste godine* (1906). Beograd: Državna štamparija.

LITERATURA

1. Bakić, V. (1875). Predlog kako da se preustroji učiteljska škola u Kragujevcu. *Škola*, VIII (18), str. 273-274.
2. Cvetković, K. (1913). *Viša ženska škola u Beogradu – pedesetogodišnjica 1863-1913*. Beograd: Štamparija Dositej Obradović.
3. Cvetković, Ž. (1930). *Viša pedagoška škola u Beogradu*. Beograd: Državna štamparija.

4. Čurić, R. (1974). Srpske škole u Habzburškoj monarhiji do polovine XVIII veka. U: Krneta, Lj. i sur., ur. *Istorija škola i obrazovanja kod Srba*. Beograd: Istorijski muzej, str. 99-118.
5. Čunković, S. (1971a). *Škole u Srbiji u XIX veku*. Beograd: Pedagoški muzej.
6. Čunković, S. (1971b). Školstvo u periodu do Prvog svetskog rata. U: Ničković, R. i sur., ur. *Prosveta, obrazovanje i vaspitanje u Srbiji*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SRS, str. 15-32.
7. Gavrilović, N. (1978). Osnivanje i rad srpske učiteljske škole 1812-1948. U: Makarić, R., ur. *200 godina obrazovanja učitelja u Somboru 1778-1978*. Sombor: Budućnost, str. 31-80.
8. Ivanović, D. (2006). *Srpski učitelji iz Habzburške monarhije*. Beograd: ZUNS.
9. Jovanović, R. (2009). Prva Učiteljska škola u Kragujevcu (1871-1877). U: Jovović, R., ur. *Vek učiteljske škole u Kragujevcu*. Kragujevac: Udruženje penzionisanih prosvetnih radnika u Kragujevcu, str. 21-117.
10. Jovanović, S. J. (1921). *Spomenica pedesetogodišnji pregled rada Prve učiteljske škole od 1871. do 1921. godine*. Niš: Štamparija Gutenberg.
11. Kirilović, D. (1929). *Srpske osnovne škole u Vojvodini u 18. veku (1740-1780)*. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija.
12. Kojić, J. Đ. i Stanišić, S. S. (1906). *Spomenica 25 godina života i rada Učiteljskog udruženja*. Beograd: Učiteljsko udruženje.
13. Kosanović, J. (2001). Uroš Nestorović i prva Srpska učiteljska škola u Sentandreji i Somboru. *Norma*, 7 (3), str. 171-178.
14. Kostić, S. (1953). *Spomenica Učiteljske škole u Somboru*. Prosveta: Beograd.
15. Kostić, S. (1978). Počeci obrazovanja učitelja u normalnim tečajevima u Somboru. U: Makarić, R., ur. *200 godina obrazovanja učitelja u Somboru 1778-1978*. Sombor: Budućnost, str. 11-30.
16. Makarić, R. (1978). Učiteljska škola u drugoj polovini XIX i početkom XX veka. U: Makarić, R., ur. *200 godina obrazovanja učitelja u Somboru 1778-1978*. Sombor: Budućnost, str. 81-241.
17. Milićević, Đ. M. (1870). Učiteljska škola u Srbiji. *Škola*, III (23), str. 368.
18. Miodragović, J. (1896). Učiteljska škola u Beogradu za prvih 25 godina svojega života. *Prosvetni glasnik*, XVII (3), str. 1-41.
19. Potkonjak, N. (2006). *Obrazovanje učitelja u Srba*. Beograd: Učiteljski fakultet.
20. Rakić, R. (1983). *Vek učiteljske škole i decenija Pedagoške akademije*. Beograd: Pedagoška akademija za obrazovanje nastavnika razredne nastave.
21. Ristić, M., ur. (1939). *Sreten Adžić – spomenica*. Jagodina.
22. Selhar, K. (2010). Prvi srpski pedagoški časopis Školski list. *Pedagoška stvarnost*, 56 (7-8), str. 669-680.
23. Stankov, Lj. (2012). *Katarina Milovuk i ženski pokret u Srbiji početkom XX veka*. Beograd: Pedagoški muzej.
24. Stepanović, M. (2009). Stogodišnjica upokojenja Nikole Đ. Vukićevića. *Norma*, 14 (3), str. 330-340.
25. Šević, M. (1922). *O Đorđu Natoševiću (1821-1887)*. Beograd: Pedagogijska knjižnica.
26. Tešić, V. (1957). Prvi učiteljski zborovi u Srbiji. *Nastava i vaspitanje*, I (1), str. 28-40.
27. Tešić, V. (1980). *Sto godina Prosvetnog saveta Srbije (1880-1980)*. Beograd: ZUNS.
28. Vujisić, N. i Zeljić, M. (2011). Nastavni planovi i programi iz računanja u osnovnim školama u Srbiji u XIX veku. *Pedagogija*, 66 (1), str. 146-160.

29. Vujisić Živković, N. (2007). Pregled shvatanja srpskih pedagoga o odnosu teorijskog i praktičnog profesionalnog obrazovanja učitelja. U: Nikolić, V., ur. *Obrazovanje i usavršavanje nastavnika – istorijski aspekt*. Užice: Učiteljski fakultet, str. 45-66.
30. Vujisić Živković, N. (2012). *Vojislav Bakić i razvoj pedagoške nauke u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet.

Nataša Vujisić Živković, Belgrade

NATURE OF EDUCATION FOR MALE AND FEMALE TEACHERS IN SERBIA BETWEEN 1778 AND 1941

Summary

This paper deals with the way the education for teachers in Serbia was organised between 1778 and 1941. As the first organised form of the education for Serbian teachers, we take the so called normal courses set up in Sombor in 1778 (in the territory of what was then the Habsburg Monarchy), which became the teacher training college in 1812 already. In the territory of the Principality of Serbia, the first Teacher Training College for men was founded as late as 1871, while the first college for female teachers (Women College) was founded in 1863.

We may track changes in teacher education as they took several directions: 1) the duration of teacher education gradually increased – from three-month courses (1778) to five-year colleges (1929.); 2) programmes were enriched by a group of subjects in education and psychology, as the number of periods increased; 3) gradually, the education for male and female teachers became more uniform – at first, there were separate colleges and later on, the so called mixed teacher training colleges opened; simultaneously, the education programmes for male and female teachers became uniform at the turn of the century; 4) the development of teacher education went parallel with the development of pedagogy in Serbia - professors at teacher training colleges, educated at European universities, further developed authentic Serbian pedagogy and, at the same time, trained generations of teachers in the spirit of education concepts relevant for that time.

Key words: teacher education, history of the school system, Serbia,
1778 - 1941